

legal system at the time of adoption, in other words, the will is embodiment of certain ideas and ideals. Thus, the will of the legislator reflected in the legal norms is identified by the ideas and ideals embodied in them, e.i owing to the spirit laid down in them. The «spirit of the law» is its internal content, which must be obeyed in case a custom/precedent occurs in the society and the legitimization of this custom, if the society wishes so. In everyday lawful practice the letter and spirit of the law do not combine/coincide on the clear metaphysical bases of the social system, but are based on the actual interpretation of the rules of law in accordance with philosophical, legal, ethical norms, which are fixed in the existing legal codes.

Key words: the letter of the law, the spirit of the law, the interpretation of the rules of law, dichotomy.

УДК 343.82(477.82) "17/19"

І. Левчук

Нормативно-правове забезпечення функціонування місць позбавлення волі у Волинській губернії як складовій частині Російської імперії (кінець XVIII ст. – початок XX ст.)

У статті проаналізовано історичні аспекти нормативно-правового забезпечення функціонування місць позбавлення волі у Волинській губернії як адміністративно-територіальній одиниці Російської імперії.

Ключові слова: Волинська губернія, Російська імперія, пенітенціарна система, нормативно-правовий акт.

Постановка наукової проблеми та її значення. Важливим фактором вивчення конкретно-історичного аналізу організації та діяльності в'язниць в Російській імперії виступає врахування регіонального історичного контексту Волинської губернії в ході процесу загальноімперської модернізації. Мова йде не лише про тюремну реформу 1879 року, яка належить до числа пізніх реформ тієї епохи, а й про попередні перетворення в сфері нормативно-правового забезпечення функціонування місць позбавлення волі і специфіку їх регіональної реалізації.

Мета і завдання статті полягають у вивченні та аналізі змісту регіонального історичного контексту законодавчого перевтілення в сфері пенітенціарії, який, з нашої точки зору, був вельми істотним і полягав в наступному.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Розвиток тюремного питання періоду XVIII ст., як правило, пов'язують саме з Катериною II, за часів правління якої і була утворена Волинська губернія як адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії. Так, в 1767 році, ще до так званих поділів Речі Посполитої, Катерина II публікує свій відомий Наказ комісії щодо розробки проекту нового уложення [1]. Створення даного проекту пов'язують з впливом та бажанням привнести європейський тюремний досвід, втілити пенітенціарні ідеї, взяті з праць Джона Говарда, Шарль-Луї де Монтеск'є та Чезаре Беккарія. Попри те, що Волинської губернії в складі Російської імперії ще не існувало, даний наказ містив ряд важливих для розвитку тюремної системи положень, які були втілені в життя значно пізніше і в подальшому мали вплив на формування пенітенціарного законодавства імперії в цілому і Волинської губернії зокрема.

В 1787 році Катерина II створює проект Статуту про тюрми. Згідно з проектом, увага приділяється облаштуванню тюремних будівель і умов утримання ув'язнених. Передбачається поділ в'язниць на кримінальні і цивільні; кримінальні в'язниці, в свою чергу, поділялися на ті, в яких обвинувачені перебували під слідством; ті, в яких обвинувачені перебували до винесення судового вироку; та ті, в яких розміщувалися вже засуджені арештанти. Таким чином, вперше ставиться питання про відокремлення осіб, які знаходяться під слідством, від засуджених і градації ув'язнення в залежності від тяжкості злочину. Більш того, передбачався розподіл ув'язнених за статевою ознакою. Проектом докладно регламентується внутрішнє облаштування тюремних будівель з детальним описом камер, а також внутрішній розпорядок тюремних установ: прийом їжі, огляд приміщень

персоналом, робота в'язнів. Особлива увага в Проекті приділялася діяльності тюремного персоналу, а саме, визначалися конкретні тюремні посади та коло їх прав та обов'язків.

Як відомо, даний проект так і не став законом, але сама його поява може свідчити про те, що питання облаштування місць позбавлення волі віднайшло інтерес зі сторони вищого керівництва держави, чого на той момент вже досить тривалий відрізок часу не відбувалося в Російській імперії. Але навіть у випадку затвердження даного проекту, його положення, на нашу думку, неможливо було втілити у життя, адже в кінці XVIII століття на будівництво нових, ремонт існуючих в'язниць та на підготовку кваліфікованого тюремного персоналу, як і раніше, катастрофічно не вистачало коштів.

Наступною вагомою віхою перетворення законодавства щодо місць позбавлення волі стало створення Правил Товариства піклувального та самого Товариства. Дані події були законодавчо закріплені законом «Про заснування в Росії Товариства піклувального про тюрми» від 19 липня 1819 року [2]. Відповідно до цього нормативно-правового акту, Правила Товариства склалися з 25 пунктів. Вони регламентували його діяльність, визначали цілі і завдання, які полягали в перевихованні та покращенні умов утримання арештантів. Це стало першою спробою залучення громадськості до проблемних питань пенітенціарних закладів Російської імперії. Однак, втілити це в життя та створити справді дієвий громадський контроль за порядком та умовами утримання арештантів в місцях позбавлення волі в повній мірі не вдалося, адже створення Товариства стало можливим завдяки впливу західноєвропейських течій реформування пенітенціарних установ, а не було результатом внутрішніх передумов реформування кримінально-виконавчої політики. Більш того, Товариство піклувальне створюється урядом, а не вітчизняним громадським рухом, тому, як наслідок, Товариство відразу стало частиною державного механізму, оскільки обрання та призначення Президента Товариства піклувального залежало безпосередньо від волі імператора [3, с. 97-99].

Першим кодифікованим нормативним актом, що регулював питання виконання покарання у вигляді заслання на поселення і каторжних робіт, став Статут щодо засланих осіб 1822 року [4]. З початку XIX століття число засланих осіб стало швидко зростати. Збільшення масштабів застосування заслання стимулювало уряд Російської імперії прискорити процес правового регулювання даного виду покарання, оскільки фактичне положення тисяч осіб повністю залежало від місцевої влади і, як результат, призводило до різноманітного стану справ на місцях, що не могло не послаблювати державний механізм управління в даній сфері. Даний нормативно-правовий акт складався з Попередніх положень та тридцяти п'яти глав, назви яких відображають спектр проблем даного виду покарання, а також додатку, який містив зразки оформлення документів щодо засланих осіб. Статут щодо засланих осіб регулював такі питання як: відправлення, рух, прийом засланих осіб, обов'язки міської і земської поліції з супроводження засланих осіб, обов'язки супровідної варти, постачання продовольства, питання щодо хворих і нездатних до роботи осіб.

Після прийняття Статуту щодо засланих осіб темпи регулювання державної політики у сфері пенітенціарії Російської імперії значно прискорилися. Звід установлень та статутів щодо утримуваних під вартою (прийнятий в 1832 році і в 1842 році доповнений) став першим і єдиним для всієї країни правовим актом, що регулював правове становище засуджених осіб за вчинення кримінальних злочинів та регламентував всі види позбавлення волі, а не тільки тюремне ув'язнення. І в цьому полягала його головна перевага.

Коло проблем, які регулювалися в Зводі, було досить різноманітним – це і управління місцями ув'язнення, умови і порядок тримання під вартою, забезпечення арештантів одягом і харчуванням, їх лікування, будівництво та ремонт в'язниць, переведення арештантів. Цікаво зауважити, що стаття 1 Зводу досить чітко визначала поняття «утримання під вартою». Воно використовувалося або як засіб охорони особи, яка обвинувачується в злочині, доки не буде вирішено питання її вини, або як міра покарання.

Подальший розвиток кримінально-виконавчої політики пов'язаний з прийняттям та затвердженням 15 серпня 1845 року Уложення про покарання кримінальні та виправні [5], яке набуло чинності 1 травня наступного року, а зі змінами і доповненнями протягом більш ніж сімдесяти років визначало характер кримінальної політики в Російській імперії.

Згідно з Уложенням, існувало чотири головні види місць ув'язнення: тюрми, робочі будинки, арештантські роти і гамівні будинки. Тюремні замки і остроги призначалися переважно для підслідних і підсудних арештантів, хоча там перебували засуджені і за малозначну провину. Робочі будинки призначалися для осіб, не звільнених від тілесних покарань, та замінювали позитивне заслання у віддалені губернії, окрім сибірських, а також для осіб з привілейованих класів. У робочі будинки поміщики могли віддавати своїх селян для виправлення, а товариства міщанські й цехові –

своїх членів. Уложення було складене на казуальній основі, оскільки в тогочасному суспільстві панували переважно станові традиції. В цьому документі передбачалась надзвичайно складна система покарань, які підрозділялися за розрядами, видами і ступенями.

Кримінально-виконавча система Російської імперії становила собою складний комплекс державних установ з певним правовим статусом і організаційно-управлінською структурою, встановленими законодавчими та відомчими нормативними актами. Тому, як зазначалося вище, у процесі здійснення реформи пенітенціарної системи Державна Рада прийняла рішення зосередити управління місцями позбавлення волі в Міністерстві внутрішніх справ. 27 лютого 1879 року було утворено центральне тюремне відомство – Головне тюремне управління, що входило спочатку до складу МВС, а з 1895 року до Міністерства юстиції. Таким чином, Головне тюремне управління як орган центрального управління почало визначати основні напрямки та зміст реформи пенітенціарної системи, окрім цього, воно провело досить активну нормотворчу діяльність. Було видано значну кількість нормативно-правових актів, що регулювали окремі питання виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі. Така активність тюремного управління пояснювалась гострою потребою у регулюванні цієї сфери суспільних відносин, оскільки вирішення пенітенціарних питань, як це було і раніше, стримувалося невизначеністю напрямків розвитку кримінальної політики на державному рівні, а також затримкою процесу обговорення проекту нового Кримінального Уложення, яке затягнулося майже на два десятиліття та було затверджене лише 22 березня 1903 року.

До створення ГТУ нормативні положення другої половини XIX ст. розроблялися тюремним департаментом Міністерства внутрішніх справ, однак основна маса нормативно-правових актів була видана саме ГТУ [6]. Видані Головним тюремним управлінням у вигляді циркулярів та інструкцій документи стосувалися в основному тюремних замків (тюрем), оскільки саме ці установи в другій половині XIX століття стали основними місцями позбавлення волі в системі пенітенціарних установ. Характерною рисою даних документів стало регулювання питань змісту самих покарань, пов'язаних з позбавленням волі, а також режиму утримання та стосувалися, в основному, проблем матеріально-побутового характеру і кадрового забезпечення тюремних установ.

Таким чином, тюремне управління доклало значних зусиль для пошуку шляхів регулювання правового становища ув'язнених у місцях позбавлення волі. Свідченнями цього є не лише масив циркулярів та інструкцій, які були втілені протягом цього періоду, а й розуміння необхідності узагальнення цих документів. Так, в грудні 1915 року була затверджена Загальна тюремна інструкція [7], яка увібрала в себе всі попередні подібні документи.

Підсумовуючи, варто відзначити, що даний період характеризується достатньо інтенсивним видавництвом нормативно-правових актів у вигляді циркулярів та інструкцій, в яких детально регулювалися різні питання, пов'язані з реалізацією покарань у вигляді позбавлення волі, і, перш за все, питання матеріально-побутового характеру та діяльності окремих працівників в'язниць. Разом з тим слід зауважити, що за своїм змістом система пенітенціарних установ суттєво не змінилася. У цьому контексті Головне тюремне управління проявило певну непослідовність, виступаючи, з одного боку, за необхідність якнайшвидшої розробки концепції реформування пенітенціарної політики та здійснення конкретних кроків по реалізації відповідних рішень, а з іншого боку, почало видавати акти, що не відповідали існуючому стану речей.

Наступний етап розвитку нормативно-правового забезпечення функціонування місць позбавлення волі в Російській імперії пов'язаний з розробкою та прийняттям нового кримінального закону – Кримінального уложення 1903 року [8]. Даний нормативно-правовий акт став останнім кодифікованим кримінально-правовим актом в Російській імперії, робота над ним тривала понад двадцять років.

Поява даного нормативно-правового акта в правовій історії Російської імперії стала помітним кроком вперед у питанні розвитку інституту правового становища засуджених до позбавлення волі. Разом з тим, слід відзначити і недоліки Кримінального уложення. Так, спостерігалася певна невизначеність і суперечливість в найважливіших питаннях, пов'язаних з цілями покарання: в одних випадках акцент робився на залякування, а в інших – на виправлення. Не було спільної позиції і щодо одиночного тюремного ув'язнення, доцільність якого неодноразово піддавалися сумніву з боку вчених і яке все ж отримало своє закріплення (ст. 18, 20). Такий стан речей відображав невизначеність в пенітенціарній політиці держави в цілому.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, в процесі свого розвитку законодавство, яке регулювало питання функціонування місць позбавлення волі в Російській імперії, пройшло складний шлях формування і відображало основні тенденції як державної політики імперії в цілому, так і кримінально-виконавчої політики, зокрема. Таким чином, нормативно-правова база

еволюціонувала від роздріблених норм, якими регулювалися окремі сторони кримінально-виконавчої сфери, до спеціального кримінально-виконавчого законодавства. Попри деякі успіхи, все ж проблеми практичного перевлаштування тюрем та правового регулювання інституту позбавлення волі вирішені не були. Основною перешкодою, як і раніше, залишалося неврахування реформаторами фактичного та наявного стану, в якому перебували місця позбавлення волі. Більш того, ситуація в регіонах імперії у місцях утримання арештантів, в тому числі і на території Волинської губернії, катастрофічно різнилися між собою. Регламентовані умови режиму утримання в'язнів не завжди забезпечувались та дотримувались навіть у центральних регіонах імперії, не кажучи вже про Волинську губернію, де стан справ у місцях позбавлення волі знаходився не в найкращому стані.

Джерела та література

1. Полное собрание законов Российской империи. Т. 8. – СПб., 1842 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/276-t-8-1833-v-2-h-otd-niyah-1834>.
2. Об учреждении в Санкт-Петербурге общества попечительного о тюрьмах. – СПб.: [Б. и.], 1819.
3. Смирнова Я. Б. Становление и развитие института мировых судей в России в свете судебной реформы 1864 года : дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 - теория и история права и государства; история правовых учений / Я. Б. Смирнова. – Ставрополь: СевКавГТУ, 2003. – 204 с.
4. Аладьина Л. С. Уголовно-исполнительная политика Российского государства во второй половине XVII в. – первой четверти XIX в.: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. С. Аладьина. – Москва, 2003. – 174 с.
5. Устав о ссыльных // Свод законов Российской империи. – СПб., 1912. – Т. 14. – Ст. 3427.
6. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года // Российское законодательство ХХХ веков : в 9-ти т. / ред. О. И. Чистяков. – М., 1988. – Т. 6. – С. 174-310.
7. Сборник циркуляров и распоряжений, изданных по Главному тюремному управлению (1879–1910). – СПб. : [б. и.], 1911. – 378 с.
8. Общая тюремная инструкция 1915 г. – Репринт. изд. – М. : Акад. МВД России, 1976.
9. Уголовное уложение 1903 года // Российское законодательство X–XX века: в 9-ти т. / ред. О. И. Чистяков. – М., 1994. – Т. 9: Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. – С. 271-326.

Левчук И. Нормативно-правовое обеспечение функционирования мест лишения свободы в Волинской губернии как составляющей части Российской империи (конец XVIII в. - начало XX в.). В статье проанализированы исторические аспекты нормативно-правового обеспечения функционирования мест лишения свободы в Волинской губернии как административно-территориальной единицы Российской империи.

Ключевые слова: Волинская губерния, Российская империя, пенитенциарная система, нормативно-правовой акт.

Levchuk I. Regulatory Framework for the Functioning of Places of Deprivation of Liberty in the Volyn Province as an Integral Part of the Russian Empire (the End of the Eighteenth Century - the Beginning of the Twentieth Century). The article analyzes the historical aspects of the normative and legal maintenance of the functioning of places of imprisonment in the Volyn province as an administrative-territorial unit of the Russian Empire.

Key words: Volyn province, Russian empire, penitentiary system, normative-legal act.